

Konungen ”bör ingens samvete tvinga eller tvinga låta”

Kampen för samvets- och religionsfrihet
under 1800-talet

Göran Gunner

Den svenska regeringsformen från 1809 ger uttryck för att konungen ”bör ingens samvete tvinga eller tvinga låta”. Ett uttryck för frihet som kom att ligga till grund för och prägla 1800-talets kamp för samvets- och religionsfrihet. Som föregående bidrag i denna volym har visat var det kategoriska motståndet mot samvetstvång av äldre datum. Detta bidrag fokuserar på att utröna vilken betydelse samvets- och religionsfrihet tillmättes under 1800-talet varvid några exempel tas i beaktande, inte minst från 1850- och 1860-talen. Samvetsfrihet kom att sammanlänkas med religionsfrihet och de två begreppen användes i huvudsak omväxlande. Men låt mig börja långt tidigare och på Johannes kyrkogård.

I centrala Stockholm, på Johannes kyrkogård, finns en minnessten med inskriptionen ”Åt minnet af Skeviksborna 1746–1788”. Skevikarna som också kallades ”främlingarna” var en gemenskap vid 1700-talets början med ursprung i det då svenska Åbo där de också ställdes inför rätta. Gruppen var präglad av tysk pietism och starkt emot den bestående kyrkliga ordningen och talade om hjärtats fromhet gentemot kyrklig ortodoxi. Verksamheten i Stockholm var framgångsrik och man fick ihop en tämligen stor grupp av troende vilket ledde till starkt motstånd från myndigheter och som en konsekvens landsförvisning för övertygelsens skull. Ett sextiotal personer

Minnessten. Foto: Göran Gunner.

lämnade 1734 Stockholm men blev ständigt fördrivna från ort till ort i Danmark, Holland och Tyskland. Efter elva års irrande återvände de 26 återstående till Sverige och fick tillåtelse att stanna under ställda myndighetsrestriktioner. Gruppen kom att ha sitt centrum vid Skeviks gård på Värmdö där man levde i en klosterliknande gemenskap fram

till 1832 då gemenskapen upplöstes. Här avfattades också libeller (flygblad) mot gudlösa präster och frimurarna. Minnesstenen vid Johannes kyrka konstaterar: ”Här finga de hemlösa ro”.¹ Detta som ett exempel på de olika dissidentgrupper, ofta kallade separatister, som funnits i Sverige under 1700-talet och 1800-talets början. Andra exempel är dippelianerna, gråkoltarrörelsen och åkianerna.

Så långt gällde för svenska medborgare en enhetskultur med en kyrka och en tro – den evangelisk-lutherska. För utländska trosbekännare – ”främmande trosbekännare” – i Sverige ägde en successiv uppmjukning rum med början under 1700-talet genom bland annat kunglig förordning 1741 om religionsutövning för engelska och reformerta kyrkor, 1781 års så kallade toleransedikt för utländska katoliker och judereglementet från 1782.

”Ingens samvete tvinga eller tvinga låta” – regeringsformen 1809

När regeringsformen 1809 inkluderade en paragraf om samvetsfrihet – eller vad som betecknats som frihetsparagrafen – väckte det bland vissa förhoppningar om en lättnad från myndigheternas sida också för svenska medborgare. Utformningen av paragrafen reflekterar en del av 1700-talets aktuella formuleringar om tolerans. Ingens samvete skulle tvingas:

Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, vrångvisa och orätt hindra och förbjuda, ingen fördärva eller fördärva låta till liv, ära, personlig frihet och välfärd, utan han lagligen förvunnen och dömd är, och ingen avhända eller avhända låta något gods, löst eller fast, utan rannsaking och dom, i den ordning Sveriges lag och laga stadgar föreskriva; ingens fred i dess hus störa eller störa låta; ingen ifrån ort till annan förvisa; ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion, så vitt han därigenom icke stör samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer. Konungen låte en var bli dömd av den domstol, varunder han rätteligen hör och lyder.²

Innebörden av paragrafens del om samvetsfrihet blev redan från början omdebatterad. I en avhandling 1868 tas olika tolkningar upp men författaren konstaterar att statskyrka och religionsfrihet är oförenliga och om de styrande hade önskat en förändring skulle det ha uttryckts i ”tydliga och oförtydbara ordalag”.³ Professorn i historia Sten Carlsson drar slutsatsen att klausulen om religionsfrihet ”avsåg närmast befrielse från ett redan urholkat gudstjänst- och nattvardstvärg” medan landets medborgare som lämnade lutherdomen fortfarande hotades av arvlöshet och landsförvisning.⁴ Kyrkohistorikern Anders Jarlert konstaterar: ”Den religiösa tvångslagstiftningen upphävdes inte, men [...] [d]en enskilde skulle inte angripas för det sätt på vilket han eller hon själv utövade sin lutherska religion.”⁵

Brytningstider

Med början under 1830-talet och under 1840-talet sker en brytningstid i det svenska samhället socialt, kulturellt och religiöst. Förordningar gjorde att bysamfälligheten började brytas upp. Den påbörjade uppbyggnaden av industrier öppnade för en befolkningsförflyttning från landsbygd till växande städer. Den religiösa svenska enhetskulturen började också vackla. Kollektivets uppluckring medförde individuella självständighetssträvanden också på det religiösa området. På olika håll i landet framträdde grupper som betecknades läsare eller separatister och influenser från andra länder gjorde sig gällande, exempelvis metodism och baptism. En helt ny kader av religiösa förkunnare började framträda som lekmanpredikanter och kolportörer; det var lärare, hemmansägare, torpare, skomakare och däribland en och annan kvinna. Dissidenter såg regeringsformens paragraf som en möjlighet att följa sitt samvete och uppnå religionsfrihet i praktiken – också utanför lutherdomens ram. Trots detta kunde man drabbas av världsliga och andliga myndigheters straff. Exempel som är värda att särskilt lyftas fram är erikjansarna, F. O. Nilsson och baptister i södra Sverige som jag kort redogör för här.

Hösten 1840 började Erik Jansson samla läsare runt sig. Han påstod sig ha särskilda andliga insikter och utmanade kyrkans tro

och liv. Motståndet mot erikjansarna från världsliga och kyrkliga myndigheter var stort. Inför hot om landsförvisning mobiliserades en emigration och tjugo mil väster om Chicago etablerades kolonin Bishop Hill 1846 med avsikten att bli ett gudsrike.⁶

Baptisten Fredrik Olaus Nilsson (ofta kallad F. O. Nilsson) hade innan landsförvisningen 1850 sin sak (baptistiska lärosatser) uppe i hovrätten, Högsta domstolen och inför kungen. Bland alla inlagor till olika instanser avfattar Nilsson en skrivelse till hovrätten och argumenterar utifrån regeringsformen ”att ingens samvete bör tvingas”. I protokollet från Göta hovrätt står:

[...] att han icke af någon annan blifvit intalad eller förledd till sina ifrågavarande företag, hvilka endast hämtat sitt upphof från hans samvete och plikt känsla, och hvarmed ändamålet allena varit att meddela andra kunskapen om det rätta; att han erkände sig hafva den 9 juli sistlidet år inför domkapitlet i Göteborg erhållit föreställning om det falska i sina lärosatser och blifvit varnad mot deras utspridande; att han likväl därefter på enahanda sätt som förut i sitt lärarekall fortfarit [...].⁷

Men Nilsson var ingalunda den ende som hamnade i domstol. I en avhandling konstaterar Owe Samuelsson att många baptister i södra Sverige konfronterades med kyrkliga och världsliga myndigheter. Detta skilde sig från centrala myndigheter i form av Justitiekanslern och Kungl. Maj:t som ”menade att de gamla bestämmelserna rörande villfarelse och avfall var oförenliga med de allt starkare kraven på religionsfrihet”.⁸ Lokalt var dock myndigheterna under den undersökta perioden 1857–1862 i stort överens om ett motarbetande av baptismen. Samuelsson sammanfattar:

Tillämpningen av gällande religionsbestämmelser kunde leda till åtal och dom med böter eller vatten- och brödsstraff som påföljd. Oftast stannade det dock vid undervisning, förmaning och varning i olika kyrkliga instanser. Redan detta betraktades stundom av baptisterna som ett otillbörligt tvång och ett bevis på ”förföljelse”.⁹

Norge och Danmark som föregångsländer

I Skandinavien var Norge ett föregångsland när det gäller samvets- och religionsfrihet. År 1845 antogs en första *Dissenterloven* (Lov angaaende dem, der bekjende sig til den christelige Religion, uden at være medlemmer af Statskirken) och därmed gavs rätt att gå ut ur statskyrkan och rätt till offentlig trosutövning för kristna utanför statskyrkan i Norge även om vissa restriktioner fanns. Utvecklingen i Norge var känd i Sverige och den norska dissenterlagen kom att bli ett exempel i kampen för samvets- och religionsfrihet. I samband med det stora religionsfrihetsmötet i De la Croix' salong 1868 (se vidare nedan) lyfte mötets ordförande fram Norge som ett exempel för Sverige att följa:

[...] det torde då icke vara förmätet att tro svenska nationen nu hafva hunnit så långt i civilisation att den kan tåla det mått av frihet, som Normännen fingo 1845. Denna dissenterlag har ett omätligt företräde framför 1860 års Förordning.¹⁰

Samma år debatterades samvetsfrihet och religionsfrihet i den svenska riksdagen. I debatten hänvisades vid flera tillfällen till den "Norska dissenterlagen".¹¹ Det kan också nämnas att ett annat land som får utgöra exempel är "Holland" som anges ha en "vidsträckt religionsfrihet".¹² Den svenska förordningen kom dock inte att motsvara förhoppningarna om att följa i den norska lagstiftningens spår, men mer om detta nedan.

Danmark var också tidigare än Sverige att reglera religionsfrihetsfrågan vilket skedde 1849 genom *Danmarks Riges Grundlov*. Här fastställs Folkekirkens status och genom dekret erkänns några andra samfund. Det mosaiska trossamfundet var erkänt sedan 1685 och nu tillkom romersk-katolska, rysk-ortodoxa, anglikanska (engelska), reformerta liksom svenska och norska kyrkan och till detta baptister och metodister. Detta är då ett system som närmare överensstämmer med hur de svenska dissenterlagarna kom att utformas.

1850-talet – reformförslag

Vid 1850-talets ingång gällde fortfarande att medlemmar av Svenska kyrkan som övergick till annan troslära skulle landsförvisas och förlora arvsrätt. Bötesstraff utfärdades för den som till exempel tagit nattvarden utan medverkan av församlingspräst – ett straff som för den fattige kunde omvandlas till sex dagars fängelse vid vatten och bröd.

Lars Vilhelm Henschen var jurist och riksdagsman med tydligt utformade tankar om frihet och var rådgivare och advokat för flera utsatta grupper som åtalats för brott mot konventikelpakatet (däribland erikjansare, metodisten George Scott och läsare i olika delar av landet). I detta såg han frågan inte enbart som en kyrklig angelägenhet utan som politisk i linje med liberala krav på konstitutionens efterlevnad. Vid riksdagen 1853–1854 motionerade Henschen om en dissenterlag. Den skulle gälla bekännelser som kunde anses oskadliga efter teologiska fakulteternas hörande. Undantagna var "romerska och grekiska katoliker samt mormoner" medan den allmänna och oinskränkta friheten skulle gälla "muhamedaner och hedningar".¹³

I stället för ett avskaffande av konventikelpakatet beslutades om den så kallade sakramentslagen 1855 som fastställde böter för den som förvaltade sakramenten utan att vara präst liksom för den som tog emot nattvarden i ett dylikt sammanhang. I sitt trontal vid riksdagen 1856 anförde dock kung Oscar I att hinder mot "religionsfriheten och fri andaktsutövning" skulle försvinna för att stämma överens med regeringsformens § 16.¹⁴

Detta väckte stora förhoppningar bland dissidenter och efter hand blev det klart att Kungl. Maj:t inte önskade åtala läsare som samlats på ett hundratal platser i landet och som bröt mot konventikelpakatet, inte ens då läsare hade sina möten under tiden för den allmänna gudstjänsten eller när lekmän utfört dop. Ingen "skulle för sin övertygelse förföljas eller att man skulle tvinga någons samvete".¹⁵

År 1857 lades en proposition fram i riksdagen med ett religionsfrihetsförslag. Medlem av "svenska kyrkan" skulle få rätt att övergå till annat "kristet religionssamfund" som fanns i landet och som godkänts

av konungen. Däremot skulle det vara förbjudet att offentligt förkunna läror som stred mot ”den rena evangeliska läran”.¹⁶ I riksdagsdebatten betecknades dessa samfund som främmande trosbekännare.

Det som förorsakade problem för religionslagstiftningen var den växande gruppen av baptister, metodister, separatister och ny-evangeliska som bildade egna sammanslutningar och skaffade egna lokaler för sina verksamheter samtidigt som de behövde fortsätta sitt medlemskap i statskyrkan.

Ovärdigt och förnedrande – förordningen om främmande trosbekännare 1860

Ett första steg på väg mot samvetsfrihet var upphävandet av konventikelplakatet 1858 och därmed förbudet mot enskilda religiösa möten. Motsvarande konventikelplakat hade upphävts i Danmark 1839 och i Norge 1842. Ett andra steg i Sverige var 1860 års förordning om ”Främmande trosbekännare och deras religionsöfning” med rätten att bilda vad som betecknades som dissenterförsamlingar. Svenska medborgare över 18 år fick därigenom rätten att utträda ur statskyrkan för att ansluta sig till av konungen godkänt samfund grundat på kristen tro. För församlingsbildning skulle trosbekännelse och församlingsordning medsändas i ansökan till konungen. För individen skulle förmaningar från präst och domkapitel föregå rätten till utträde. Samtidigt antogs en förordning om ”ansvar för den, som träder till eller utsprider villfarande lära”. Genom denna togs bestämmelsen som föreskrev landsförvisning och förlust av arv och borgerliga rättigheter i Sverige för den som avföll från ”den rena evangeliska läran” bort. Den som förkunnade en lära i strid med ”den rena evangeliska läran” skulle dock straffas med böter eller fängelse på upp till ett år.

Den nya förordningen 1860 var givetvis ett viktigt steg på vägen till religionsfrihet i Sverige. Förordningen öppnade också upp för att formalisera församlingsbildningar som tidigare existerat utanför den lutherska kyrkan och genom åren tillkommit genom särskilda kungliga dekret. Samtidigt fanns sannolikt bakomliggande syften att kringgärda religiös verksamhet utanför kyrkan. År 1862 inlämnades

en utförlig skrivelse med 4 116 namnunderskrifter till justitiestatsministern. Avsikten var att klargöra baptisternas ståndpunkter. Från baptistiskt håll föreslogs ändringar av flera av förordningens paragrafer och man deklarerade att om dessa genomfördes skulle man vara beredda att bli erkända som från ”svenska kyrkan skildt trossamfund”.

Baptisterna hade till ett antal af omkring 5 000 genom en petition ingått till Hans Maj:t, begärande att dissenterlagen måtte i några af de mest samvetskränkande delar deraf så ändras, att de kunde betjena sig af densamma, och sålunda blifva i riket legaliserade församlingar.¹⁷

Diskussionerna om att ”ingens samvete tvinga eller tvinga låta” hade nu öppnat för en möjlighet att lämna den lutherska statskyrkan med motiveringen att individen upplevde sig samvetskränkt. Men förutsättningen var inom religionens ram i form av att ansluta sig till av staten godkänd dissenterförsamling. Proceduren för hur detta skulle gå till upplevdes negativt och beskrevs som både ovärdigt och förnedrande. Erik Nyström ger motiveringen till ett nej till lagens krav och beskriver stegen. ”Jag skall 1) förklara att jag affallit från evangeliska läran [...] 2) undervisas och förmanas af min s. k. själasörjare [...] 3) varnas inför domkapitlet och så 4) låta i kyrkoboken anteckna min önskan att utträda ur statskyrkan.”¹⁸ Den församling som bildades skulle endast få verka inom församlingens kyrka, bönehus eller kyrkogård. Därtill sattes citattecken kring beteckningen främmande trosbekännare. Det som anges är att man vill följa sitt samvete och med hänvisning till regeringsformen tolkat som fri utövning av religion.

I riksdagens andra kammare konstaterar herr Ribbing från talarstolen att lagen utgår från att statskyrkan ”är det enda rätta religionssamfundet”. Utifrån procedurerna kring utträde för dissenter konstaterar han att den som utträder betraktas i stort sett som ”ett andeligt skadedjur”. Så fortsätter han i en plädering för att dissenter ska ställas i fullkomlig paritet med statskyrkans medlemmar: ”Men jag frågar: vittnar en dylik lagstiftning om sann liberalitet emot olika tänkande? Och, enligt min uppfattning, svarar jag nej på denna fråga.”¹⁹

Det personifierade samvetet

Paul Petter Waldenström, som var en av förgrundsgestalterna i det framväxande Missionsförbundet, publicerade 1862 boken *Brukspatron Adamsson eller Hvar bor du*. Första upplagan är utgiven av Stockholms Stadsmission till förmån för deras barnhem och från och med femte upplagan illustrerad av Jenny Nyström. Boken är en allegorisk framställning som setts som ett uppror mot kyrkolära och bekännelseskriterier. Olika individer presenteras i boken med namn utifrån sina egenskaper, till exempel Andäktig och Godhjärtad. En av huvudpersonerna, mor Enfaldig, där enfaldig har betydelsen okonstlad och oskuldssfull, kan beskrivas som bokens hjältinna som i nyevangelisk anda står för den rätta Gudstron.²⁰ En av aktörerna heter Samvete som om bokens andra huvudperson brukspatron Adamsson säger:

Med sina egna räkenskaper²¹ och affärer befattade han sig aldrig sjelf, utan de sköttes på kontoret af en mycket tystlåten kassaförwaltare och räkenskapsförare wid namn Samvete, hwilken förut hade warit rådman och magistrats-sekreterare i Werlden, men blifwit afsatt från detta embete för den oros skull, som han ofta tillställt och förorsakat.²²

Världssamvetet framställs som rättrådigt men har blivit avsatt och i detta fall handlar det om ekonomiska förehavanden. Brukspatronen argumenterar med Samvete om sina affärer och frågar om de skulle vara dåliga. Samvete svarar inte eftersom den som ställer frågan önskar få ett tillfredsställande svar och inte sanningen.²³ Men Samvete har också en annan uppgift när det gäller att försöka övertyga mor Enfaldig om att Jesus – i texten kallad Immanuel – är rätt väg i livet. När brukspatron Adamsson söker efter beröm från människor agerar Samvete: ”Uppbragt överföll honom Samvete våldsamt och slog honom ganska illa; ty Samvete hade en orolig natur och tålde ej gärna motsägelse, utan blev snart vred”.²⁴

I ett kapitel berättas hur Adamsson, nu under namnet Abrahams-son, blivit teolog och då börjat umgås med *Högmod* och *Partisinne*.

I senare upplagor omtalas hur brukspatronen i sin inre kamp "böjde sig ner, gömde sitt ansikte i sina händer och snyftade högljutt".²⁵ Men i första upplagan från 1863 beskrivs detta som samvetskval: "Förtörnad öfwerföll honom Samwete, kastade honom till marken och sargade honom på det grymmaste med förfärliga spön, som kallades 'samwetsqwal', hwilka woro så hwassa, att de trängde djupt in och upprefwo köttet."²⁶ Här är inte platsen att reflektera över förändringen men att konstatera att samvetskval under 1860-talet kunde beskrivas ytterst konkret i allegorins form. Waldenström tecknar alltså en bild av hur samvetet uppfattades på 1860-talet – åtminstone bland dissidenter. Samvetet är en inre röst som ger vägledning i vad som är rätt och fel.²⁷ Det gäller hanteringen av den egna ekonomin men framför allt i hur man ska ta ställning i andliga frågor. Den som inte följer sitt samvete råkar ut för väldiga samvetskval.

När det gäller samvetet – var olydig

En av de tongivande debattörerna under 1860-talet var baptisten filosofie doktor Erik Nyström som 1868 under pseudonymen Johannes Baptista författade en skrift i form av fyra brev till den fiktive lutheranen och teologen Axel. Han argumenterar mot statskyrkan, dess religionsmonopol och med en funktion som liknade "ett slags polis-kommissarier". Likaså, om Kungl. Maj:t eller staten vill bestämma i "samvets- och tros-saker, då är det en ålagt att vara olydig". De olika myndigheterna får klara uppmaningar om att inte döda, inte landsförvisa, inte fängsla eller bötfälla den som man anser som "ogräs" i samhället utan man ska "fritt låta de ogudaktiga och kättare 'grönska såsom lagerbärsträd'".²⁸ Kritiken mot det befintliga svenska systemet är hård på de ställen han fokuserar på sammankopplingen mellan kristen tro och statens maktutövning. Han uttrycker det genom att ställa frågor om hur Jesus skulle ha gjort:

Tror du väl Jesus ville att polismaktens handtlangare skulle sammanfösa folk till hans predikan eller stå vakt för att hålla massorna i ordning? Tror du, att han ville begagna den verldsliga maktens arm

för att få dopkandidater, eller att han ville binda borgerliga förmåner vid nattvardens begående?²⁹

Erik Nyströms huvudintresse är givetvis frihet för framväxande kristna grupper med trosuppfattningar som avvek från den etablerade lutherdomen. Därför ger han också en tydlig definition av vad han menar vara religionsfrihet.

[...] att religionsfrihet är rättigheten att uti allt som rör ens religiösa eller andliga lif vara oberoende af alla verldsliga eller borgerliga lagar; eller med andra ord den rättighet hvarje menniska har att uti sin tro, sin bekännelse och sin dyrkan endast följa sin egen övertygelse, utan förfång af några vare sig kyrkliga eller borgerliga tvångslagar eller inskränkningar.³⁰

Det är intressant att han här knyter samman frihet i religion med ”egen övertygelse” och mot tvång och inskränkningar. Nyström avslutar sin skrift med:

Lemna all forskning fri, all öfvertygelse fri, all yttringsrätt fri, all gudsdyrkan fri. Och här slutar jag med *Vinet's* ord: det samhälle som vill taga ifrån mig min religion fruktar jag mycket mindre än det samhälle som fordrar en sådan af mig. En konstitution som gör staten religiös, gör mig sjelf oreligiös, försåvidt jag skänker denna konstitution mitt samtycke.³¹

Här sätts religions- och samvetsfriheten in i ett större sammanhang med övertygelsefrihet, yttrandefrihet och forskningens frihet.

Vårhusbor som främmande trosbekännare och religionsfrihetsmöte i Stockholm

En tanke med förordningen 1860 var att reglera religionsutövningen för andra än svenska medborgare, så kallade främmande trosbekännare. Men bland de samfund som blev godkända av staten utmärker

sig ett. År 1865 inlämnade Våmhus baptistförsamling en ansökan till regeringen om att få bilda samfundet "Svenska Frikyrkan". Ansökan var undertecknad av 54 personer, lika många kvinnor som män. Ansökan avslogs med motivering att de sökande inte tilldelats de tre varningar dissenterlagen föreskrev. Efter att ha erhållit erforderliga varningar lämnades 1867 en ny ansökan in om att bilda en lokal dissenterförsamling, Våmhus Baptistförsamling. Ansökan godkändes och i beslutet angavs att församlingen förenad till ett "religionssamfund" skulle "ega rätt till fri religionsutöfning inom de af lag och sedlighet bestämde gränser och med iakttagande af de i berörda förordningar meddelade bestämmelser".³² Därmed blev baptister i Orsa-trakten karaktäriserade som främmande trosbekännare. Och det som de enda svenska medborgarna i den framväxande frikyrkligheten.

Missnöjet med förordningen om främmande trosbekännare från 1860 blev stort bland dem som betecknades som dissidenter och kämpade för religionsfrihet. Fortfarande gällde obligatorisk tillhörighet till den lutherska tron trots regeringsformens uttalade samvetsfrihet. Undantag var de av kungamakten erkända främmande trosbekännarna. Inbjudan till ett "Religionsfrihets-möte" hade utsänts och till De la Croix' salong i Stockholm kom, den 20 mars 1868, 1 300 personer och utanför väntade ungefär lika många. Bakom inbjudan stod individer tillhörande "den lutherska kyrkan, den romersk-catholska kyrkan, den reformerta kyrkan, Baptist-samfundet och af den Mosaiska församlingen".³³ En liten skrift utgör ett protokoll för vad som sades vid mötet och inledningsvis hävdas att mötet:

[...] kan väl sägas hafva varit en tilldragelse af det största intresse för alla dem, som älska friheten i både politiskt och religiöst hänseende. Det var också ett folkmöte i ordets sanna bemärkelse – ett möte, der man enhälligt bortvoterade våra religiösa tvångslagar, såsom qvarlefvor af förgångna tiders andeliga mörker, och proklamerade religionsfrihet.³⁴

Diskussionen kretsade kring om det fanns religionsfrihet i Sverige och hur långt religionsfriheten skulle sträckas. På första delen var svaret

nej. Ett av skälen var att ”den inskränker den fria församlingsrätten”. Andra delen av frågan föranledde skilda åsikter. Några önskade en begränsning som uteslöt dem ”som stå på hedningens ståndpunkt” och nämner särskilt ”mormonismen” och till dels muslimerna (betecknade ”muhamedaner”) utifrån frågan om månggifte. Andra hävdade religionsfrihet för alla, för hur kan man begära egen religionsfrihet om man vill utesluta andra? Den judiska rabbinen Lewysohn menade att judarna vars lära funnits i 3 000 år kunde begära utvidgad religionsfrihet ”såväl som Catholikerna, hvilka räkna 1 800 år, eller Turkarne, som räkna 1 200 år, eller till och med Mormonerna, som funnits kanske ett par tiotal”. Rabbinen avslutade sitt tal med: ”Gören friheten sann, då är sanningen fri.” Det är alltså rabbinen som när han talar om religionsfrihet också inkluderar alla. Tydligt var att man ville att religionsfriheten skulle följa regeringsformens paragraf 16 och bli verklighet i praktiken.

Så avslutades samlingen med frågan från ordföranden: ”Anser Mötet såsom dess gemensamma tanke böra uttalas att religionsfriheten så snart som möjligt bör blifva en sanning i landet i öfverensstämmelse med 16 § Regeringsformen?” Mötet instämde genom acklamation med ”starka” ja-rop.³⁵

Samvetstvång? Utvidgad religionsfrihet? Medborgerliga rättigheter?

Vid ett flertal tillfällen under 1800-talets mitt motionerades och debatterades i den svenska riksdagen i frågor som berörde samvetsfrihet och religionsfrihet. Det gällde både före och efter tvåkammarriksdagens införande 1866. Ett exempel är ”Motion rörande samvetstvångets afskaffande i Sverige: afgifven på Riddarhuset inför Rikens ständer” 1853. Här ska anknytas till tre av debatterna 1867–1868.

Utgjorde det ett samvetstvång att tvingas följa Svenska kyrkans vigselformulär med vigsel av luthersk präst när en av kontrahenterna tillhörde ett godkänt ”främmande religionssamfund”? Eller fanns möjligheten att införa civiläktenskap? I riksdagens andra kammare hade herr Hierta motionerat och följde upp med inlägg i kammaren.

Det handlade bland annat om "äktenskapsförbindelser med så kallade dissenters" och "den rena evangeliska lärans bekännare". En kunglig förordning 1863 hade givit tillåtelse att mosaisk och kristen trosbekännare kunde ingå äktenskap inför kronofogde eller magistrat i en stad. Förslaget var att detta skulle gälla alla svenska medborgare. I den fortsatta debatten används olika uttryck knutna till begreppet samvete för att beskriva i vilken mån den som hade avvikande uppfattning känt sig kränkt eller inte. Här följer några exempel. Herr Hierta hänvisar till att det inte är känt att någon tillhörig främmande trossamfund som vill gifta sig med någon från Svenska kyrkan upplever det som "samvetstvång" att behöva vigas enligt Svenska kyrkans ordning.³⁶ Enligt herr Ribbing ligger det inom möjligheternas gräns att en främmande trosbekännare i en dylik situation känner "samvetskrupler".³⁷ En annan talare, herr Rosenberg uttrycker det hela med "samvetsbetänkligheter" och konstaterar "att den, som älskar Svenska kyrkan, ingalunda skyr för eller hyser några samvetsbetänkligheter för att börja sitt äktenskap med kyrklig vigsel".³⁸ Herr Lithner för in begreppet "samvetsöm" i diskussionen och konstaterar att han inte kan förstå sig på en samvetsöm person som kan se en bön från en luthersk präst som "samvetstvång".³⁹ Att man tänker i kategorier av att vara kränkt är tydligt. Herr Lithner hänvisar till att han är präst i en församling där det finns många baptister och hans erfarenhet är att ingen "infödd funnit sitt samvete kränkt" utifrån användning av lutherskt vigselformulär.⁴⁰ Det är intressant att i debatten om vigsel enligt Svenska kyrkans ordning används inte begreppet religionsfrihet utan samvetsfrihet och uttryck kopplade till samvete.

Dagen efter var det dags för en ny debatt. Denna gång om ett förslag att även den som inte tillhörde "den rena evangeliska läran" hade rätt att erhålla vissa ämbeten som domare och universitetslärare men också inom tullen, telegrafn och postverket. Debatten visar på diametralt olika ståndpunkter som här exemplifieras med två av alla inlägg i riksdagen. Liss Olof Larsson gör sig själv i riksdagen till tolk för det svenska lutherska folket i det att han argumenterar mot varje form av ändring till förmån för religionsfrihet och gör sig till talesperson för opinionen som anges vara mot en utvidgning av friheten.

Kyrkoherden H. A. Witt däremot talar liksom flera från kyrkans sida för tolerans. Ytterst blir det här en fråga om huruvida alla svenska medborgare har samma medborgerliga rättigheter eller inte, och han talar om de främmande trosbekännarna:

Äro de sämre medborgare i samhället, mindre redbare, mindre laglydige och till följd af sin religiösa öfvertygelse mindre lämplige att beträda sådana Statens tjänster, som ej äro av rent religiös natur, än landets egna barn? Jag har aldrig kunnat besvara denna fråga med annat än nej [...] Att denna lagstiftning är olämplig och orättvis, för att icke säga orimlig, är ej svårt att bevisa.⁴¹

Herr Siljeström ställer det på sin spets när han menar att det är besynnerligt att en lutheran som ämbetsman kan göra rättvisa åt katoliker och judar medan en dissident inte kan göra rättvisa åt en lutheran.⁴² Därmed ifrågasattes hela grunden för definitionen av det främmande som det från lutherska tron avvikande.

Det intressanta i debatterna 1867 är att i den första används beteckningen samvetsfrihet och i den andra religionsfrihet. När det gäller individers hållning till Svenska kyrkans vigselakt talas om samvetsfrihet. När det däremot handlar om rättigheter för andra trosbekännare än de tillhörande Svenska kyrkan så talas om religionsfrihet.

Ett år senare var det dags igen och nu var utvidgning av friheten som sådan i fokus. Förslaget var att revidera 1860 års förordning på ett flertal punkter. Ett viktigt steg var att ändra begreppet ”främmande religionssamfund” till ”församling”, att ta bort förbudet mot att förvärva fast egendom liksom att revidera processen kring utträde ur Svenska kyrkan. Under debatt var också förslaget att ändra Svenska kyrkans beteckning från ”den rena evangeliska” till ”evangeliskt lutherska”.

Under debatten kom begreppen religionsfrihet och samvetsfrihet att användas omväxlande, också i ett och samma tal.⁴³ I något fall används begreppen samtidigt i form av religions- och samvetsfrihet dock utan att precisera om det ligger en skillnad i betydelse mellan dem. Herr Hasselrot söker däremot att förtydliga. Han utgår från regeringsformens ”ingens samvete tvinga låta” och menar att detta

är "ett tomt och illusoriskt löfte" så länge man inte kan tala om religionsfrihet och därmed medborgerliga rättigheter. Han konstaterar att religionsfriheten består av flera moment: "tanke- och samvetsfrihet, bekännelsefrihet och lärofrihet". Han preciserar vidare att av dessa så står tanke- och samvetsfriheten över all lag.⁴⁴ Det är tydligt att han med bekännelsefrihet avser religionens utövning. Här kan skönjas en uppdelning känd redan från skolastisk tid. Med dagens språkbruk som det används av Europadomstolen i frågor kring religions- och övertygelsefrihet är det möjligt att dra slutsatsen att han skiljer mellan *forum internum*, som aldrig kan begränsas, och den yttre friheten, *forum externum*, som enligt Hasselrot i praktiken inte existerar om man är dissident.

Begreppet övertygelse kommer också fram i debatten då greve Mörner talar om "oförkränkbaraste rättigheter" till vilka hör "samvetsfriheten och rättigheten för hvar och en att tro efter sin öfvertygelse".⁴⁵

I debatten om utvidgad samvets- och religionsfrihet argumenterades med ord som:

Dessa bekännare af särskilda religionsåsigter känna sig för närvarande kränkta i sina heligaste rättigheter och skola icke känna sig tillfredsställda och belåtna förr, än de erhållit full trosfrihet och rättighet att på det sätt, som öfverensstämmer med deras åsigter, utöfva sin gudstjenst.⁴⁶

Det, att skilja sig från den i samhället rådande kyrkan, må väl vara en rättighet, som hvarken i sig själf eller i religions- och samvetsfrihetens namn kan bestridas [...].⁴⁷

Jag ber derföre att få fästa Eder uppmärksamhet, mine Herrar, derpå, att rättigheten att komma tillsammans med lika tänkande och öfva gudstjenst, så ofta de enskilde deraf känna behof, utgör ett villkor för samvetsfriheten äfvensom i viss mån för troslifvet.⁴⁸

Riksdagen beslutade 1869 att anta en ny dissenterlag och anhöll om en ny författning i frågan. En proposition framlades 1873 och

föranledde den dissenterlag som antogs samma år. Samvets- och religionsfriheten innebar därmed frihet i religionsutövning men inte frihet från religion. Medlemmar i Svenska kyrkan kunde nu begära utträde för att ansluta sig till av staten tillåtet trossamfund med egen kyrkobokföring. Redan år 1870 hade ett fåtal samfund ansökt om och fått tillstånd att bli främmande trosbekännare och där det mosaiska samfundet anges ha flest medlemmar.⁴⁹

Romersk-katolska (i Stockholm, Göteborg och Malmö)	512
Rysk-grekiska (i Stockholm)	28
Fransk-reformerta (i Stockholm)	27
Engelsk-reformerta (i Stockholm och Göteborg)	147
Mosaiska (i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona)	1 574
Våmhus baptistförsamling	275

Detta kan jämföras med den framväxande svenska frikyrkligheten där till exempel Baptistsamfundets egen statistik för år 1870 noterar 217 församlingar med totalt 8 617 medlemmar.⁵⁰ Den nya förordningen 1873 upplevdes ge utrymme för den egna religionsutövningen samtidigt som man stod kvar som medlem i Svenska kyrkan.

Vidgad samvetsfrihet?

Frågan om samvetsfrihet var därmed på intet sätt löst eftersom kravet fortfarande var att svenska medborgare skulle omfatta religion. Här beskrivs kort två diskussioner om samvetsfrihet efter förordningens tillkomst.

Eftersom alla medborgare i riket behövde tillhöra en religion enligt lagen uppkom frågan om det var möjligt att förneka Guds existens. Tidningen *Social-Demokraten* började sin utgivning 1885 och året därpå blev Hjalmar Branting chefredaktör. En artikel av Viktor E. Lennstrand publicerades i tidningen och chefredaktör Branting blev 1888 i ett mål om så kallat yttrandefrihetsmissbruk dömd att böta 300 kronor för att artikeln förnekade Guds existens

och förekomsten av ett liv efter detta. I artikeln uppmanas läsaren att lämna Svenska kyrkan. Trots det anser sig författaren å sin sida ha "alla ädla fritänkare".⁵¹ Lennstrand blev dömd för så kallat religionsbrott till 3 ½ månader i fängelse. I rättegången mot Branting vittnade läkaren Anton Nyström som inför det så kallade edstvänet sa att den kristna eden inte betydde något för honom men han lovade att följa sitt samvete.⁵² Därmed kan spåras att beteckningen samvete förekommer både i relation till de "frisinnade" (dissidenterna) och "fritänkarna" (gudsförnekarna). Därmed var debatten om samvetsfrihetens utformning återigen i gång i olika forum. Efter domen publicerade Lennstrand en liten skrift där han går igenom och avvisar gudsuppfattningar inom olika religioner men han berömmar också de "frisinnade" kristna förkämparna för religionsfrihet.

Vi anfalla kristendomen utifrån, de anfalla henne inifrån, och hvad vi aldrig kunna göra, det göra de – de tala förnufts sanningar till dem, hvilka aldrig skall lyssna till oss – de hafva de kristnas förtroende och *derföre* få deras ord mera betydelse än våra ord. Vi söka få fritänkarne att vara sanna och ärliga. *De skapa fritänkare.*⁵³

Detta visar tydligt att frågan om samvetsfrihet landat i en ny arena där de som avvisade guds- och religionstillhörighet krävde frihet från religion.

En annan arena som på sin spets börjar ställa frågor kring samvetsfrihet som något mer omfattande än religiös frihet (inom luthersk ram) var debatten om den allmänna skolan och undervisningen. En liten skrift, *Samvetsfrihet enligt svensk rätt*, anknyter till formuleringen i 1809 års regeringsform att "ingens samvete tvinga eller tvinga låta" och ser uttrycket som "normen för statens förhållande till individen". Vidare konstaterades att: "Denna upplysta åskådning, hvarom detta stadgande vittnar, höjde sig emellertid högt öfver det allmänna rättsmedvetandet och hade föga eller ingen motsvarighet i verkligheten."⁵⁴ Skriften är ett inlägg i debatten om undervisning i skolan där endast religiösa världsåskådningar och därtill obligatorisk morgonbön och gudstjänster anses passa och argumenterar för att

samvetsfrihet kräver ”lika erkännande af hvarje ärlig öfvertygelse”. Det rimliga är valfrihet mellan religiös och icke-religiös uppfostran. Skriften avslutas med: ”Än i dag låter konungen utan tvekan tvinga tusenden och åter tusenden af svenska samveten”.⁵⁵

Dessa exempel visar tydligt att när frågan om samvets- och religionsfrihet för religiösa dissidenter hade fått ett visst lagutrymme återstod fortfarande frågan om samvetsfrihet för den som inte ansåg sig religiös men av vilken religion fordrades. Därtill förenades både troende och icke-troende i motstånd mot att som medborgare behöva tillhöra Svenska kyrkan. 1873 års dissenterlag fanns kvar tills religionsfrihetslagen (1951:680) vunnit laga kraft med bestämmelsen att ingen var skyldig att tillhöra något trossamfund.

Noter

- 1 Det finns flera traditioner om skevikarna och Johannes kyrkogård och hur gruppen hanterade sina avlidna eftersom de inte ville ha någon kontakt med den officiella kyrkan. För information om skevikarna, se Carl Alfred Cornelius, *Svenska kyrkans historia efter reformationen. Andra delen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1887, s. 115–120.
- 2 1809 års regeringsform (*Kongl. Maj:ts och Rikets Ständers fastställda regeringsform dat. Stockholm den 6 juni 1809*), § 16.
- 3 Gustaf Broomé, *Framställning af Svenska Lagstiftningen angående Statsreligion och Religionsfrihet*. Lund: Lunds universitet, 1861, s. 136–137.
- 4 Sten Carlsson, ”Den svenska frihetstraditionen” i *Svensk Tidskrifts Årsbok 1987*, s. 317–323.
- 5 Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum, 2001, s. 14.
- 6 Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker: Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*. Stockholm: Elander Gotab, 2002.
- 7 N. J. Nordström, *En kulturbild från 1800-talets religiösa brytningstid: Den första svenska baptistförsamlingens uppkomst och kamp för samvetsfriheten*. Stockholm: B.-M:s bokförlag, 1926, s. 101–102.
- 8 Owe Samuelsson, *Sydsvenska baptister inför myndigheter: Tillämpning av religionsbestämmelser i Lunds och Växjö stift 1857–1862*. Lund: Lund University Press, 1998, s. 242.
- 9 Owe Samuelsson, *Sydsvenska baptister inför myndigheter: Tillämpning av religionsbestämmelser i Lunds och Växjö stift 1857–1862*. Lund: Lund University Press, 1998, s. 239.
- 10 I. Alm, *Berättelse om Religionsfrihets-mötet i de la Croix' salon i Stockholm, den 20 Mars 1868*. Stockholm: C. Wilh. Hagman, 1868, s. 31.
- 11 T. ex. Friherre Carl Raab, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 413.

- 12 Herr Ribbing, Andra kammaren 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [25 april–3 juni], s. 497.
- 13 Henrik Gladh, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1953, s. 121, 138.
- 14 Lars Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden. Del III*. Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1915, s. 2–3.
- 15 Henrik Gladh, *Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1953, s. 262.
- 16 Lars Hierta, *Riksdagsmotioner och anföranden. Del III*. Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1915, s. 7.
- 17 C. W. Schröder, *Kristendomsförföljelsen i Varberg samt Betraktelse öfver den ännu olösta frågan Religionsfriheten i Sverige*. Göteborg: H. L. Bolinder, 1872, s. 36. Se också Gunnar Westin, *I den svenska frikyrklighetens genombrottstid*. Stockholm: Westerbergs förlag, 1963, s. 20–43.
- 18 Johannes Baptista, *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P. Palmqvists Förlag, 1868, s. 42.
- 19 Herr Ribbing, Andra kammaren den 15 maj 1868, § 4. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [25 april–3 juni], s. 495.
- 20 Se vidare Dahléns inledning i Rune W. Dahlén, *Brukspatron Adamson eller Hvar bor du? av P. Waldenström*. Karlstad: Votum, 2019, s. 6ff.
- 21 Ordet är felstavat i förstaupplagan. Det är avstavat och skrivs: räken- kenska-per.
- 22 P. W. [Waldenström], *Brukspatron Adamsson, eller Hvar bor du?* Stockholm: A. L. Norman, 1863, s. 9.
- 23 P. W. [Waldenström], *Brukspatron Adamsson, eller Hvar bor du?* Stockholm: A. L. Norman, 1863, s. 21.
- 24 P. W. [Waldenström], *Brukspatron Adamsson, eller Hvar bor du?* Stockholm: A. L. Norman, 1863, s. 141.
- 25 Rune W. Dahlén, *Brukspatron Adamson eller Hvar bor du? av P. Waldenström*. Karlstad: Votum, 2019, s. 154.
- 26 P. W. [Waldenström], *Brukspatron Adamsson, eller Hvar bor du?* Stockholm: A. L. Norman, 1863, s. 148.
- 27 Jämför med Anna Nilsson Hammars beskrivning av 1600-talets användning av samvete.
- 28 Johannes Baptista, *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P. Palmqvists Förlag, 1868, s. 5, 7.
- 29 Johannes Baptista, *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P. Palmqvists Förlag, 1868, s. 4.
- 30 Johannes Baptista, *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P. Palmqvists Förlag, 1868, s. 2.
- 31 Johannes Baptista, *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P. Palmqvists Förlag, 1868, s. 75. Hänvisningen är till Alexandre Vinet, *Essai sur la manifestation des convictions religieuse*. Paris: Chez Paulin, 1842.
- 32 N. J. Nordström, *En kulturbild från 1800-talets religiösa brytningstid: Den första svenska baptistförsamlingens uppkomst och kamp för samvetsfriheten*. Stockholm: B.-M:s bokförlag, 1926, s. 158ff.
- 33 Att ledande personer från de olika sammanhangen stod bakom inbjudan framgår när enskilda personer nämns vid efternamn: ”Alm, Beskow, Broady, Cassel, Drake, Edgren, Elmblad, van Eysden, Forssell, Hirsch, Johansson, Lewysohn, Liljencrantz, Lund, Moro, Norman, Nyström, Palmqvist, Wennersten och Wiberg”.

- I. Alm, *Berättelse om Religionsfrihets-mötet i de la Croix' salon i Stockholm, den 20 Mars 1868*. Stockholm: C. Wilh. Hagman, 1868, s. 4.
- 34 I. Alm, *Berättelse om Religionsfrihets-mötet i de la Croix' salon i Stockholm, den 20 Mars 1868*. Stockholm: C. Wilh. Hagman, 1868, s. 3.
- 35 I. Alm, *Berättelse om Religionsfrihets-mötet i de la Croix' salon i Stockholm, den 20 Mars 1868*. Stockholm: C. Wilh. Hagman, 1868, s. 40.
- 36 Herr Hierta, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 321.
- 37 Herr Ribbing, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 322.
- 38 Herr Rosenberg, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 324.
- 39 Herr Lithner, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 328.
- 40 Herr Lithner, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 328.
- 41 Herr Witt, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 359–360.
- 42 Herr Siljeström, Andra kammaren 26 april 1867. Riksdagens protokoll, 1867, Bd 04; [16 april–5 juni], s. 366.
- 43 T.ex. Herr Beckman, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 397.
- 44 Herr Hasselrot, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 394.
- 45 Grefve Mörner, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 408.
- 46 Friherre Carl Raab, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 412.
- 47 Herr Nordström, Första kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [30 april–16 maj], s. 414.
- 48 Herr Björck, Andra kammaren den 15 maj 1868. Riksdagens protokoll, 1868, Bd 04; [25 april–3 juni], s. 502.
- 49 Dissenterskattekommittén, 1, *Dissenterskattekommitténs den 29 augusti 1907 afgifna underdåniga utlåtande och förslag angående ändrade bestämmelser i fråga om främmande trosbekännares skattskyldighet till Svenska kyrkan samt hennes prästerskap och betjäning*. Stockholm: Nordiska bokh., 1907, s. 59.
- 50 N.J. Nordström, *En kulturbild från 1800-talets religiösa brytningstid: Den första svenska baptistförsamlingens uppkomst och kamp för samvetsfriheten*. Stockholm: B.-M:s bokförlag, 1926, s. 339.
- 51 Viktor E. Lennstrand. Transkription från Social-Demokraten nr. 9, 03/03-1888. Stockholmskällan. Stockholms stad. https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/SSA/0140_04_radhusratten_avd_3/Artikel_Social-Demokraten_1888-03-03.pdf.
- 52 "Chefredaktör Karl Hjalmar Branting, åtalad för 'tryckfrihetsmissbruk' år 1888 – Domstolsmål." Stockholmskällan. Stockholms stad. <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/24423>.
- 53 Viktor E. Lennstrand, *Det åtalade Föredraget om "Gud"*, Stockholm: Nya Boktryckeriet, 1889, s. 15.
- 54 Tom Forssner, *Samvetsfrihet enligt svensk rätt*. Stockholm: O. A. Liljegren, 1906, s. 5.
- 55 Tom Forssner, *Samvetsfrihet enligt svensk rätt*. Stockholm: O. A. Liljegren, 1906, s. 14.